

1867 PARİS SERGİSİ VE SULTAN ABDÜLAZİZ'İN SERGİYİ ZİYARETİ

Aziz TEKDEMİR*

Öz: Fuar veya sergi olarak isimlendirilen ticari, sanayi, zirai, askeri ve kültürel metaların tanıtımı amacıyla düzenlenen organizasyonları kadim zamanlara kadar götürmek mümkündür. Sanayileşmenin ve ticari faaliyetlerin gelişerek yoğunlaştığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra ise bu organizasyonlar uluslararası bir tanıtım unsuru haline gelmiştir. Sanayi devrimi sonrası Avrupa Devletleri'nde üretimin artması, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını da doğurmuştu. Bu ihtiyacın giderilebilmesi için, sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtılması amacı ile uluslararası sergiler düzenlenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu sergilerle ülkelerin bilim, sanayi, teknoloji ve tarım alanındaki gelişme ve yeniliklerinin herkese duyurulması amaçlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti uluslararası sergilere yoğun bir şekilde ilgi göstermiş, hükümler aldığı büyük coğrafyanın her biri kendine has özellikler taşıyan ürünlerini fuarlara göndererek tüm dünyaya tanıtmayı hedeflemiştir. Bu makalede dünyanın dört bir yanındaki sanayi ürünlerinden sanat eserlerine, mimari objelerden savaş aletlerine kadar farklı kategorideki birçok eşyayı ilgilileriyle buluşturan 1867 Paris Sergisi ve dönemin Fransız imparatoru III. Napolyon'un daveti üzerine Sultan Abdülaziz'in bizzat sergiyi ziyareti ele alınacaktır. Arşiv kaynakları ve birinci elden kaynaklarla Osmanlı Devleti'nin Paris'te sergilenen ürünler ve Sultan Abdülaziz'in sergiye olan ilgisi bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üretim, Sergi, Fuar, Sultan Abdülaziz, Osmanlı İmparatorluğu, Paris.

1867 PARIS EXHIBITION AND SULTAN ABDULAZİZ'S VISIT TO THE EXHIBITION

ABSTRACT: Organizations named as fair or exhibition which are held for advertisement of commercial, industrial, agricultural, military and cultural material can be traced back to ancient times. From the second half of the 18th century on when industrialisation and commercial activity advanced and intensified such organizations became an element of international advertisement. Increase in European products after the Industrial Revolution resulted in the need for new raw material and markets. In order to satisfy the need international exhibitions started to be held with a view to advertise industrial products and production goods. These exhibitions also aimed to publicize developments and innovations of countries in the realms of science, industry, technology and agriculture. From the second half of the 19th century on the Ottoman Empire showed a great interest in international exhibitions and aimed at advertising unique featured goods of the vast geography that it dominated. In this paper Sultan Abdulaziz's visit to the 1867 Paris Exhibition which introduced a wide range of goods such as industrial products, artworks, architectural objects, war tools upon French Emperor Napoleon III's invitation is dealt with. The Ottoman goods exhibited in Paris and Sultan Abdulaziz's interest in the exhibition based on Ottoman archive documents and first hand resources form the main subject of this paper.

Keywords: Production, Exhibition, Fair, Sultan Abdulaziz, Ottoman Empire, Paris.

* Yrd. Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş: Sanayi devrimi sonrası Avrupa Devletleri'nde üretimin artması, yeni pazar ve hammadde ihtiyacını da doğurmuştu. Bu ihtiyacın giderilebilmesi için sanayi ürünlerinin ve üretim araçlarının tanıtılması amacı ile uluslararası sergiler düzenlenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu sergilerle ülkelerin bilim, sanayi, teknoloji ve tarım alanındaki gelişme ve yeniliklerinin herkese duyurulması amaçlanmıştır¹. Öncülüğünü Fransa ve İngiltere'nin yaptığı sanayi sergileri, bu ülkelerin sömürgelerinden gelen hammadde ve bu hammaddelerden üretilen sanayi ürünlerinin pazarlanmasına yönelik olarak yapılmıştır. Başlangıçta sanayi ve ticari amaçla başlatılan bu sergiler, Avrupa ile Avrupa dışında bulunan devletlerin kültür ve yerel sanatları arasında etkileşime de sebep olmuştur². Düzenlenen ilk uluslararası sergi, Avrupa'nın güçlü sanayi ülkeleri arasında yer alan İngiltere tarafından 1851 yılında Londra'da açılmıştır. Daha sonra sırasıyla 1853 New York, 1855 Paris, 1862 Londra, 1863 İstanbul sergileri düzenlenmiştir. Osmanlı Devleti bu sergilerden, New York Sergisi'ne nakliye masraflarının çok yüksek olması sebebi ile katılamamıştır.

1867 Paris Sergisi için Yapılan Hazırlıklar ve Sergi Binasının Tasarımı: 22 Haziran 1863 tarihinde III. Napoléon 1867'de Paris'te uluslararası bir sergi düzenlenmesi emrini vermiştir. 1 Şubat 1865'te ikinci bir talimatla serginin organizasyonu için 16 kişilik komisyon kurulmuştur. Komisyona III. Napoléon'un oğlu Prens Imperial başkan olarak atanmıştır. 16 üyenin 3'ü 1851 ve 1862 Londra sergilerinde tecrübeleri ile tanınan İngilizlerden seçilmiştir³. Komisyon önceliklere göre daha geniş kapsamlı evrensel bir sergi düzenlemeyi amaçlamıştır. Sergide bireysel girişimlerin ve sanayinin tüm alanlarına yer verilmesi planlanmıştır. 1855 Paris, 1862 Londra sergilerinde Fransız komiseri olan M. Le. Play, 1867 sergisine baş komiser olarak atanmıştır⁴.

Sergi binasının tasarımı ve sınıflandırma planları yapılırken 1862 Londra Sergisine olan tepki hissettirilmiştir. 1862 Londra Sergi binasının tasarımcıları 1867 sergi binası için de talepte bulunmuşlar, fakat Londra'da yapılan tasarım beğenilmediğinden reddedilmiştir⁵. Sergi binasının inşaat

¹ Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, İstanbul 2009, s. 20; Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme: 19. Yüzyıl*, İzmir 1999, s. 28.

² Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları" *Tarih ve Toplum*, C. XVI, S. 95, İstanbul 1991, s. 33.

³ Lord Cowley, Paris İngiliz Büyük elçisi Earl Granville ve Richard Cobden 3 tecrübeli İngiliz üyedir. Richard Cobden sergi açılmadan vefat etmiştir: (Jonathan Meyer, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk 2006, s. 170, 191).

⁴ Jonathan Meyer, *Great...*, s. 170.

⁵ 1862 Londra Sergisi, ürünler karışık sergilendiği ve sadece iki kısım olarak planlandığı için eleştirilmiştir: (Jonathan Meyer, *Great...*, s. 171).

işlerini Goin'in şirketi almış, çalışmalar 3 Nisan 1867'de başlamış 8 ay boyunca her gün 400 işçi çalıştırılmıştır⁶.

Sergi binası 460 bin metrekairelik alana, bugün Eyfel Kulesi'nin bulunduğu Champ de Mars'a⁷ yapılmıştır⁸. Sergi binası tuğla ile ahşap malzemeden gayet zarif bir şekilde imar edilmiştir. Binanın ortasına bahçe ve küçük havuz yapıp güzel yollar açılmış, çeşitli ağaçlar ve çiçekler dikilmiş, çimler ekilerek düzenlenmiştir. Bahçe içinde güzel bir köşk inşa olunmuş ve dünyada yer alan her milletin kullandığı para ve ölçü aletleri sergilenmiştir⁹.

Bina iç ve dış olmak üzere iki bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Çatısı da demir çerçeveli camdan yapılmıştır. Dış kısımda yapılacak binaların da benzer bir şekilde olması kararlaştırılmıştır. Bunların aralarına da her milletin kendi mimari usulüne uygun şekillerde binalar inşa edilmiştir¹⁰. Dışarıdaki binalardan biri de büyük bir kilise olup fakat ibadet için inşa edilmemiştir¹¹. Burada mabette bulunması gereken alet, eşya ve ruhani memurlara ait resmi elbiselerin sergilenmesi planlanmıştır. Kilisenin

⁶ Jonathan Meyer, *Great...*, s. 172.

⁷ Paris halkı serginin açılacağı alan olarak büyük bir bulvar tasarlamaktaydı. Champ de Mars adeta medeniyet dairesinin dışında kalmış kışın bataklık, yazın ise verimsiz arazi haline gelmekteydi. Kısa zaman içerisinde Champ de Mars'ın geldiği durum Paris halkını çok şaşırtmıştır. Çünkü bölgeye binalar yapılmış o verimsiz araziler, orman ve bahçelerle donatılmıştır: *Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

⁸ Bina 320 bin metrekaire araziye kaplamaktadır. İçinde üç arşın derinliğinde küçük dereler bulunur. 366 bin zira küp toprak getirilip doldurulmuş 4 saatlik mesafede mahzen ve lağım kazılıp hava akımı için borular döşenmiştir. Sergi demir ve kristalden imal edilmiştir. Dikilen demir direkler birbirine akıl almaz şekilde bağlanmış ve sıralanmıştır. 14 bin tonluk dökme demir ve saç kullanılmıştır. Çatı ölçüleri hesaplanarak dört bir yanı çinko ile kaplanmış ve pencerelerine cam takılmıştır. Yaklaşık 78 bin arşın çinko, 105 bin arşın cam kullanılmıştır. Boya ve süslemeler de aynı ölçülerde yapılmıştır: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi). Arşın dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk birimdir. 75-90 cm arasında değişir. (Garo Kürkman, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*, Antalya 2003, s. 412).

⁹ *Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

¹⁰ Osmanlı Devleti için zarif bir cami ile bir kahvehane inşa edilmiştir. Mısır ve Tunus valileri sergiyi ziyaret edecekleri için kendilerine özel birer köşk yaptırılmıştır. İsveç-Norveç, Rusya, Macar, Alman ve Çin evlerinin numuneleri yapılmıştır: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

¹¹ Gazatenin Paris muhbirine göre serginin güzel bir yerine yapılan kilise manzarayı bozmuştur: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

önünden akan Seine nehrinin üzerine de bir köprü inşa edilmişti. Nehirde oluşan gölün ortasında bir ada meydana gelmiş adanın üzerine de bir fener kulesi yapılmıştı¹². Ayrıca gölün içerisine her memlekete ait özel kayık, sandal ve sal konulmuştur¹³. Binanın dışında bir de botanik bahçesi oluşturulmuştur¹⁴. Bahçenin bir tarafına içinde 44 dükkân bulunan büyük bir bina inşa edilmesi ve borsa gibi kullanılması tasarlanmıştır¹⁵. Sergi bölgesinin dışına adam beli kalınlığında 5000 ağaç getirilip dikilerek bir orman oluşturulmuştur¹⁶.

Fransızlar sergide çalışan işçileri göz ardı etmemiş, barınmaları için kolay kurulup sökülebilen 4 tür işçi evi yapmayı planlamıştı. Her biri 7-8 bin kuruşa mal olacak evlerden biri iki kat diğerleri ise birer kat olarak tasarlanmıştı. Ayrıca işçilerin günlük yiyecekleri ve temizlikleri de düşünülmüştür. Sergi içinde bir fırın yapılarak işçilerin günlük ekmek ihtiyacı karşılanacaktı¹⁷. Bir çamaşırhane kurularak sergide çalışan işçilerin çamaşırları yıkanacaktı¹⁸. İngiltere'nin de sergide, bazı görevlerde istihdam edilmek üzere Paris'e 50 bin işçi göndereceği gazetelerden öğrenilmişti¹⁹.

Sergi binasında çalışan memur ve işçilerden 5000'i maaşı az bulmuş ve işi bırakmıştır. Bunun neticesinde de sergi binasının yanında akan su yükselmiş ve taşarak binaya zarar vermiştir²⁰. Fransa bunun üzerine maaşlara %29 zam yapılacağını açıklamıştır²¹. Maaşı az bulan sadece sergi binasında

¹² Kulenin içerisine, sahilde bulunan fenerlerin çeşitleri ile bunların alet ve edevatı depolanmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 560, s. 2239 (17 Ş. 1283/24 Aralık 1866)).

¹³ Osmanlı Devleti'nin bu gölde iki kayığın bulunduğu görülmektedir. (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 616, s.2461 (13 Za. 1283/20 Mart 1867 Salı); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 641, s.2563 (25 Z. 1283/30 Nisan 1867 Salı)).

¹⁴ Bahçede bitkiler dışında uzak beldelerden saksılar ile getirilecek fidanların dikilmesi de düşünülmüştür: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 560 s. 2239 (17 Ş. 1283/24 Aralık 1866)).

¹⁵ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 560, s. 2239 (17 Ş. 1283/24 Aralık 1866).

¹⁶ Ağaçlar her biri dört adam boyunda olan dört tekerlek üzerine oturtulmuş dört köşe çatı şeklinde ve üstlerinde tunç makaralar bulunan arabalarla taşınmıştır. Bu ağaçlar yerlerinden sökülüp sergi arazisine dikilinceye kadar 500 bin kuruş masraf yapılmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 609, s.2434-2435 (4 Za. 1283/11 Mart 1867 Pazartesi)).

¹⁷ Fırında buğday öğütülüp un haline getirilerek hamur yapılması ve ekmek pişirilmesi tasarlanmıştır. Yapılan işlemlerin sergi ziyaretçileri tarafından izlenmesi de planlanmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 571, s. 2283-2284 (4 N. 1283/10 Ocak 1867 Perşembe)).

¹⁸ Örneğin bir gömlek 10 dakika içinde yıkanıp varsa sökümü dikilip ütülenerek sahibine teslim edilecekti. Temizlenecek çamaşırın tam zamanında teslim edileceği, bir saniye bile geçirilmeyeceği, taahhüd edililecekti: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 571, s. 2283-2284 (4 N. 1283/10 Ocak 1867 Perşembe)).

¹⁹ İngiltere bu işçiler için 60 bin kuruş yevmiye vereceğini ve barınmaları için de büyük bir bina inşa edileceğini taahhüd etmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 605, s. 2419 (28 L. 1283/5 Mart 1867Salı)).

²⁰ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 634, s. 2535 (15 Z. 1283/20 Nisan 1867 Salı)).

²¹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 628, s. 2511. (Gurre Z. 1283/6 Nisan 1867 Cumartesi)).

çalışan işçiler olmamış Fransız sanayisinde çalışan işçiler de sergi sebebiyle her şeyin pahalandığını, maaşlarının yükseltilmesi gerektiğini belirterek iş bırakmışlardır²².

Sergi binası, nesne özelliği ve eşyaların geldiği ülke dikkate alınarak sınıflandırılmak istenmişse de gerçekleştirilememiştir. Binanın doğusu Fransa ve sömürgelerine ayrılmıştır. Batısında ise Prusya başta olmak üzere diğer Alman Prenslükleri, Avusturya, İsviçre, İspanya, Portekiz, Yunanistan, Danimarka, İsveç-Norveç, Rusya, İtalya, Roma devletleri, Tuna prenslikleri, Osmanlı Devleti, Mısır, Tunus, Çin, Siam (Tayland), Japonya, İran, ABD, Orta ve Güney Amerika Cumhuriyetleri ve İngiltere-İrlanda yer almıştır. Bahsedilen devletler Fransız sergi ürünlerinin bulunduğu bölgeden bir koridorla ayrılmıştır²³.

1867 Paris Sergisi'nin Açılışı: Sergi binasındaki işler, tamamlanmamasına rağmen serginin açılışının yapılacağı duyurulmuştur. 5 daireden oluşan serginin planı şu şekildedir. Birincisi resimlere, ikincisi altın ve gümüş eşyalara, üçüncüsü kumaş ve emtia, dördüncüsü arabalara, beşincisi makinelere ayrılmıştır. Serginin açılışına kadar sadece resimlerin olduğu bölüm tamamlanabilmiştir²⁴. Serginin tarihi 1 Mayıs olarak planlanmıştır. Bu tarihe kadar binanın dizaynı yetiştirilememiş olmasına rağmen küçük bir seremoni eşliğinde mütevazı bir açılış yapılmıştır²⁵. İmparator ve eşi saat 2'de gelerek serginin açılan bölümlerini gezmiştir²⁶.

²² Terzi esnafının kalfa ve işçilerinden 12 bin kişi, maaşlarına zam yapılmazsa çalışmayacaklarını söylemeleri üzerine durumu düzeltmek üzere 6-7 kişilik bir komisyon kurulmuş ve işçilerle iş sahibinin arası düzeltilmeye çalışılmıştır. Bilirkişiler problem çözülmezse Fransız modasının zarar göreceğini söylemiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 643, s. 2570 (27 Z. 1283/2 Mayıs 1867 Perşembe).

²³ Jonathan Meyer, *Great...*, s. 171.

²⁴ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 641, s. 2563 (25 Z. 1283/30 Nisan 1867 Salı).

²⁵ Jonathan Meyer, *Great...*, s. 171. Osmanlı basınında serginin açılış tarihi tam olarak verilmemiş 1867 yılının Nisan ayı içerisinde yayınlanan gazetelerde açıldığı ifade edilmiştir. Muhtemelen sergi kısım kısım açılmış eşyaların hepsi yerleştirilememiştir. Bu sebeple tarih farklılıkları ortaya çıkmıştır. Biz açılış tarihini resmi olarak açıklanan 1 Mayıs 1867'yi esas alıyoruz. Paris 1867 sergisi için hazırlanan raporda serginin açılış tarihi 1 Mayıs olarak gösterilmiştir: (*Reports On the Paris Universal Exhibition 1867*, Executive Commissioner, London 1868, s. 1). Serginin açılışı Ağustos ayına ertelense bile sergi binasının tam anlamı ile bitirilemeyeceği, zamanında açılmasının daha doğru olduğu ve bazı eksikliklerin zamanla giderileceği düşünülmüştür. İnşaat işlerinin uzamasının sebepleri arasında Avrupa'da devam eden savaş, kolera, şiddetli hava muhalefeti ve bunun sonucunda meydana gelen nehir taşkınları gibi musibetler gösterilmektedir: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

²⁶ Jonathan Meyer, *Great...*, s. 172. İmparator imparatoriçe ile beraber gelip sergiyi ziyaret ettikleri sırada Tunus'a tahsis olunan bölgeye geldiğinde Tunus komiseri imparatoru hürmet ile karşılamıştır. Mısır şarkıcısı da Osmanî makamı ile saz çalıp şarkı söyleyerek orada

Bir taraftan binanın intizam ve süslemeleri bitirilmeye çalışılırken diğer taraftan da binanın içinde usta ve çıraklar eşyanın düzenlenmesiyle uğraşmıştır. Eşyanın çoğu yerleştirilmiş olduğundan komisyon ve komiserler sergiyi ziyaret için izin vermiştir²⁷. Sergiyi gezmek isteyen ziyaretçilerden başlangıçta giriş ücreti olarak 20 Frank alınmış bu da sergiye olan rağbeti azaltmıştır. Sergi yöneticileri sergiye ilgiyi artırmak için yeni bir düzenleme yapmış giriş ücretini önce 10 Franka daha sonra da 5 Franka düşürmüş hatta 1 Franka indirmeyi bile tasarlamıştır²⁸. Ayrıca serginin ortasındaki bahçe gece yarısına kadar açık tutulmuş ziyaretçilerin yiyecek ve içecek ihtiyacı giderilmiş ve eğlenmeleri için de müzik dinletileri yapılmıştır²⁹. Sergiye dünyanın dört bir tarafından ziyaretçi çekebilmek için ulaşım ücretinin yarısının alınacağı Fransa Ticaret Nazırı tarafından duyurulmuş³⁰, imparatorun Batı Afrika'daki kabile şeyhlerinden Paris'e gelmek isteyenleri getirmek üzere bir vapur sevk ettiği söylenmiştir³¹. Hatta bazen gelmek istemeyenlerin bile zorla getirildiği haberleri gazetelerde yer almıştır³². İlk günlerde fazla rağbet görmeyen serginin, Haziran ayı ile birlikte ziyaretçi sayısı artmaya başlamıştır³³. Günlük hâsılat 1 Haziran Cuma günü 69.000 ve

bulunanları şaşkınlık içerisinde bırakmıştır. İmparator, Siam dairesine gittiğinde eşya memuru, beldesinin adetlerine göre imparatorun önünde yüz üstü kapanarak bir müddet böyle durduktan sonra imparatorun emriyle ayağa kalkmıştır. Bu hareket imparatorun çok hoşuna gittiğinden gülerek memura iltifat ettiği gibi sergi davetine icabet ettiği için aşırı memnun olduğunu Siam hükümdarına tebliğ etmesini emretmiştir. Tunus sergisi bir takım altın ürünler, ipek dokumalar vs. eşyalar ile donatılmıştır. Görenler çok memnun kalmışlardır. İmparator buradan Japonya dairesine geçmiştir. İmparator doğu bölgelerinin sergilerini dolaştıktan sonra İngiltere eşyalarının bulunduğu bölgeye gitmiş içeri girer girmez tüm makinalar çalıştırılmış sergi binası gürültüyle sarsılmıştır. İmparatorcu İngiliz eşyalarından bir dikiş makinesi beğenmiştir: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 64, s. 2, (15 Z. 1283/ 20 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2538 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

²⁷ *Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1-2 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2538-2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

²⁸ İçeri girdikten sonra birçok şeyden para alınacağı hesaplanarak giriş ücretinin bir franka indirilmesi düşünülmüştür. Örneğin her devletin kendine özgü inşa ettiği köşk ve evleri seyredenden bile para alınmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 641, s. 2563 (25 Z. 1283/30 Nisan 1867 Salı).

²⁹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 641, s. 2563 (25 Z. 1283/30 Nisan 1867 Salı). Serginin açılışına doğru devlet tarafından şarkıcılara davetiyeler gönderilmiştir. Davetiyelerin sayısının 147 bine yükseldiği gazete haberlerinde yer almaktadır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 617, s. 2467 (14 Za. 1283/21 Mart 1867 Salı).

³⁰ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 608, s. 2431 (2 Za. 1283/9 Mart 1867Cumartesi).

³¹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 643, s. 2570 (27 Z. 1283/2 Mayıs 1867 Perşembe).

³² *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 658, s. 2632 (20 M. 1284/23 Mayıs 1867 Perşembe).

³³ Günlük 40 binden fazla yabancı Paris'e giriş çıkışı yapmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 673, s. 2691 (10 S. 1284/13 Haziran 1867 Perşembe)

2 Haziran Cumartesi 71.000 Frank olmuştur³⁴. Haziran ayının ortalarından itibaren de giriş biletleri, 800 franka alıcı bulmuştur³⁵.

Fransa hükümeti, Paris halkının cüzi bir harcama ile sergiyi gezebilmesi için bir şirket kurmuştur. Ziyaretçileri belirlenen noktalardan alıp sergiye götürmüş ve tekrar aynı noktaya bırakmıştır. Bu iş için katılımcılardan kişi başına 6 frank ücret almıştır³⁶. Bunun yanı sıra devlet memurlarına da kolaylık sağlamıştır. İlk olarak erkek öğretmenlerden giriş ücretinin yarısı alınmış daha sonra aynı uygulama bayan öğretmenler için de geçerli olmuştur³⁷. Serginin cazibesini arttırmak için Fransa dışından gelenler de düşünülmüştür. Özellikle komşu Alman krallıklarından gelenler için konaklama ve iaşede yardımcı olmak amacıyla Paris'te 15-20 üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştur³⁸.

Sergi binasının ülkeler bazında sınıflandırılması ve sergilenen ürünler ise şu şekildedir; Fransızlar için inşa edilen binaların içerisinde en fazla dikkati imparatora yapılan köşk ile limonluklar çekmiştir. Fransa eşyasının konulacağı bölge sade olmasına rağmen eşyaların düzenlenmesinde gösterilen özen ve eşyaların altına döşenen yeşil kadifeden dolayı güzel bir görünüm ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti sergisinin önü zarif kemer ve Frenk çinileri ile süslenmiştir. Dikkat çeken bir diğer bina ise Mısır'ın eski eserleri ile yapılmış bir mabeddir³⁹. Makinelerin bulunduğu bölümde, Prusya işçileri tarafından memleketlerinde bulunan muntazam binalara benzer, pirinç ile mermerden imal edilen ve genel barışı simgeleyen bir mabed numunesi Mösyö Krupp'un sergisinde dikkat çekmiştir⁴⁰. İngilizlerin dairesinin ön tarafı camlı ve gayet zarif olmasının yanı sıra genişlik ve yüksekliğini kapatacak şekilde demirden yapılmış bir perde asılmış ve bir makine yardımıyla açılıp kapatılmıştır⁴¹. Diğer ülkelerin binaları da kendi

³⁴ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 688, s. 2752 (2 Ra. 1284/4 Temmuz 1867 Perşembe).

³⁵ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 691, s. 2764 (7 Ra. 1284/9 Temmuz 1867 Salı).

³⁶ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 692, s. 2768 (8 Ra. 1284/10 Temmuz 1867 Çarşamba).

³⁷ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 710, s. 2840 (4 R. 1284/5 Ağustos 1867 Pazartesi).

³⁸ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 689, s. 2755 (4 Ra. 1284/6 Temmuz 1867 Cumartesi).

³⁹ Rivayet olduğuna göre içinde 1 milyar franktan fazla değeri olan Bulak'taki eski eserler konulacaktır: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi)); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

⁴⁰ Mösyö Krupp maden ilmine sahiptir. Tek parça halinde 30 bin kilelik çelikten külçe kalıba döküm yapmıştır. Ayrıca tahminen 500 kıyye gülle atan bir topa özel olmak üzere bir atımlık çelik gülleler dökmüştür: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi)); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

⁴¹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 609, s. 2435 (4 Za. 1283/11 Mart 1867 Pazartesi).

tarz ve üsluplarıyla süslenmiştir⁴². Ayrıca sergilerin kenarlarına her ülkenin kahvehanesi yapılmış ve gazeteleri konulmuştur⁴³.

Sergide yer alan ürünler arasında çok zarif tabaklar dikkat çekmiştir. En iyi çini tabaklar Saksonya’da üretilmekteyse de Portekizliler dahi bu sanattan uzun süre kazanç elde etmiştir. Fransa da onlarla rekabet etmiş, soğan zarı gibi ince ve zarif tabaklar imal etmiştir. Belçika’dan getirilen oylar, Kanada tarım ürünleri ve çeşitli ağaç kütükleri, Rusya’nın yeşil parlak taşları ve silahları; İsveç’in demir ve kürkü⁴⁴ dikkate şayandır.

İçeriye alınamayacak bazı eşyalar için ahşaptan sundurmalar dahi yapılmış İspanya, Belçika, Prusya, Flemenk, İsviçre, İngiltere ve Fransa’nın bazı makineleri⁴⁵ ve ziraat aletleri konulmuştur⁴⁶.

Sergide teşhir edilen eşyalardan dereceye girenlere verilmek üzere 900 altın, 3000 gümüş, 3000 bronz madalya ve 4000 mansiyon ödülü

⁴² İtalya sergisinin önü gayet ince ve güzel oymalarla donanmış, Mısır ve Tunus sergileri de cila ile süslenmiştir. Portekiz sergisinin önü güzel kemer ve üzeri ince oymalar ile düzenlenmiştir. Flemenk dairesinin önü ise altın yaldızlı yapılmıştır. Avusturya Sergisinin girişine kül renkli kapı yapılmış pervazlar sarıya boyanmıştır. Rusya eşyalarının bulunduğu yer camdan inşa edilmiş önüne de kendi tarz ve usulleriyle güzel oymalar işlenmiştir: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi). İngiltere sergideki dairesinin süslemelerine 116.652 lira harcanmıştır: *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 615, s. 2459 (12 Za. 1283/19 Mart 1867 Salı).

⁴³ Osmanlı Devleti’nin kahvehanesinde gazete yoktur. Sebebi ise gazetecilerin vurdumduymazlığıdır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 649, s.2596, (7 M. 1284/11 Mayıs 1867 Cumartesi). Osmanlı Kahvehanesi haziran ayında tamamlanarak açılmış, çubuk ve nargile servisi yapılmıştır. Kahvehanede çalışan çıraklar şark usulüne uygun olarak güzel bir şekilde giyinmiştir. Gelen geçene buyurun bir kahve içmez misiniz diyerek müşterileri davet etmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 676, s.2703 (15 S. 1284/18 Haziran 1867 Salı).

⁴⁴ Demir ve kürkten çeşitli suretler yapıp milli kıyafetlerini üzerine giydireyorlardı. Bunlar uzaktan adeta canlı gibi duruyor yaklaşmadıkça fark edilmiyordu: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

⁴⁵ Makinelerin bulunduğu bölümde iki demiryolu arabası göze çarpmaktaydı. Bunlardan birisi 4 silindir ve gayet kuvvetli diğeri zayıf fakat süratli olandı. Bir diğeri de Viyana’dan getirilen lokomotifti. Bu daireye yakın bir bölgede pek güzel ve zarif Alman demiryolu arabaları yer almaktaydı. Bunlardan başka her bölgeden gönderilmiş en büyüğünden en ufağına kadar çeşitli arabalar var ise de İngiliz, Fransız ve Avusturya arabaları birinci derecede yer almaktaydı. Bu bölümde bir de İngilizlerin yaklaşık 250 kıyye gülle atar bir topu sergilenmekteydi: (*Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi). Bir kıyye yaklaşık 1283 gramdır. (Garı Kürkman, *Anadolu Ağırlık ve...*, s. 395).

⁴⁶ *Takvim-i Ticaret*, nr. 65, s. 1 (22 Z. 1283/ 27 Nisan 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 635, s. 2539 (17 Z. 1283/22 Nisan 1867 Pazartesi).

hazırlandığı gazete haberlerinde yer almıştır⁴⁷. Muhtemelen verilecek ödüllerde artırılma gidilmiştir. Çünkü ödül töreninde 883 altın, 3653 gümüş, 6565 bronz madalya ve 5801 mansiyon verilmiştir⁴⁸. Ayrıca İmparatoru III. Napoléon sanat alanında birincilik elde edenlere 100 bin frank vereceğini taahhüt etmiştir⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin 1867 Paris Sergisi'ne Katılımı: 1867 yılında açılan Paris Sergisi Osmanlı Devleti'nin katıldığı IV. Uluslararası sergidir. Sultan Abdülaziz'in sergiye katılmak üzere Avrupa'ya gitmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin katıldığı evrensel sergiler arasında ayrı bir önem taşımaktadır. Sultan Abdülaziz bu sergiye Fransa İmparatoru III. Napoléon tarafından şeref konuğu olarak davet edilmiştir⁵⁰. Açılışta Sultan Abdülaziz'in dışında Rus Çarı, Avusturya İmparatoru, Belçika, Portekiz, İsveç ve Prusya kralları başta olmak üzere Avrupa'nın bütün önemli liderleri bulunmuştur⁵¹.

Osmanlı Devleti'nde sergilere gönderilecek ürünler Ticaret Nezareti tarafından toplanır, Ticarethane'de sergilenir ve gemilere yüklenerek serginin açılacağı ülkeye gönderilirdi⁵². 1867 senesi Mayıs'ında düzenlenecek uluslararası sergi için ülkenin dört bir yanına haber gönderilmiş ve mahalli sanayi ve tarım ürünlerinden en kalifiyesinin seçilerek İstanbul'a sevk edilmesi istenmiştir. İstanbul ve taşradan toplanarak sergilere gönderilecek ürün ve eşyaların belirlenmesi için, Ticaret Nezareti'nde bir komisyon kurulmuş⁵³ ve çalışma prensipleri

⁴⁷ Altın madalyalardan her biri 40 frank değerindedir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 665, s.2660 (30 M. 1284/3 Haziran 1867 Pazartesi).

⁴⁸ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 697, s. 2785 (15 Ra. 1284/17 Temmuz 1867 Çarşamba).

⁴⁹ Prusya kralı da birincinin ülkelerinden çıkması halinde 100 bin frank vereceğini bildirmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 669, s. 2676 (5 S. 1284/8 Haziran 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 671, s. 2683 (8 S. 1284/11 Haziran 1867 Salı).

⁵⁰ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 612, s. 2447 (7 Za. 1283/14 Mart 1867 Perşembe). İmparator Napolyon İstanbul sefiri vasıtasıyla Sultan Abdülaziz'i Paris'e resmi olarak davet etmiştir. Sultan Abdülaziz'de Şehzadeler ve maiyetiyle icabet edeceğini bildirmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 656, s. 2621,(17 M. 1284/21 Mayıs 1867 Pazartesi).

⁵¹ Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun...", C. XVI, S. 95, s. 36; Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik...*, s. 32. Paris'e davet edilen hükümdarları misafir edebilmek için 1,5 milyon frank ayrılmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 684, s. 2735 (26 S. 1284/29 Haziran 1867 Cumartesi).

⁵² Osmanlı Devleti sergilere gönderilecek eşyaları bazen özel vapur bazen de posta vapuru ile göndermiştir. 1851 yılında düzenlenen Londra Sergisine eşyaları özel gemi ile gönderen Osmanlı Devleti, masrafları kıstak amacı ile 1862 Londra sergisine eşyaları posta vapuru ile göndermiştir. BOA., *BEO.*, *A.MKT.NZD.*, nr. 391/51 (11 B. 1278/12 Ocak 1862).

⁵³ Sergilere gönderilecek olan sanayi ve tarım ürünlerinin düzenlenmesi işi Nafia Nezareti başkanlığında kurulacak komisyona verildiğinden bahsedilse de bu dönemde Nafia Nezareti

düzenlenmiştir⁵⁴. Eşyaların sevk zamanı, ürünlerin cins ve miktarını belirleyen gerekli açıklamalar komisyon tarafından yapılmıştır.

Komisyon, Ticaret Müsteşarı Server Efendi, Ticaret Müftüsü Ağah Efendi, Saib Beyefendi, Azmi Beyefendi, Beytülmal müdürlüğü⁵⁵ İstatistik kalemi memuru Kaymakam Mesut Bey, Ticarethane İflas Komitesi Azasından Karabet Efendi, Meclis-i Maabir Reisi vekili Mösyö Tas'tan oluşmakta idi. Ayrıca komisyona bu kişilerin yanı sıra bir de Tersane-i Amire ve İmalat-ı askeriye'den seçilerek gönderilecek bir kişi daha dahil olacaktı. Komisyon Nafia Nezareti tarafından belirlenecek zamanlarda toplanacak ve toplantılara tüm üyeler katılacaktı⁵⁶.

Paris Sergisi için toplanan eşyanın, gönderileceği zamana kadar Sultan Ahmet Meydanı'nda bulunan Sergi-i Osmanî binasına yerleştirilerek düzenlenmesine karar verilmiştir⁵⁷. Bu konuda gerekli işlemlerin yapılması ve yeterli miktarda zaptiye ile bir takım tulumbacının da görevlendirilmesi için Nafia Nezareti tarafından maliye ve zaptiye idaresine tezkire yazılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucu Nafia Nezareti'nin talebi uygun görülmüş yeterli miktarda zaptiye ve tulumbacının görevlendirilmesine karar verilmiştir⁵⁸.

Ticaret Nezareti tarafından Osmanlı vilayetlerinden getirtilecek ürünler belirlenerek, bölge memurlarına eşyaların listesi gönderilmiş en kısa zamanda toplanılması ve Ticaret Nezareti'ne teslim edilmesi istenmiştir. Görevini başarı ile yerine getiren bölge memurlarına da nişanlar verilmiştir⁵⁹. Osmanlı Devleti'nden Paris Sergisine sanayi ve tarım ürünleri ile dolu 327 sandık eşya ve iki kayık gönderilmek üzere hazırlanmıştır⁶⁰. Eşyaların toplam tutarı 6 yük⁶¹ 12 bin kuruş olarak hesaplanmış ve 2 yük 12 bin kuruşun hemen verilmesinin gerektiği Ticaret Nezareti tarafından Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir⁶². Sergiye gönderilmek üzere İstanbul'a getirtilecek

müstakil bir konumda değil Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir: (Aziz Tekdemir, *Ticaret Nezareti 1839-1876*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2010, s. 167).

⁵⁴ BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.* nr. 346/41 (18 B. 1282/7 Aralık 1865).

⁵⁵ Bu memuriyet esham muhasebecisi tarafından idare edildiğinden *Esham Muhasebecisi Efendi* yazılmıştır.

⁵⁶ BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.*, nr. 335/68 (26 M. 1282/21 Haziran 1865); BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.*, nr. 351/37 (29 L. 1282/17 Mart 1866).

⁵⁷ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 595, s. 2379 (14 L. 1283/19 Şubat 1867 Salı).

⁵⁸ BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.*, nr. 350/63 (23 L. 1282/11 Mart 1866).

⁵⁹ Örneğin Hicaz tarafından getirtilen eşyanın teslimi ile görevli olan Hurşit Efendi'ye 5. Rütbeden mecidiye nişanı verildiğini görmekteyiz. BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.*, nr. 371/21 (17 Ş. 1283/25 Aralık 1866).

⁶⁰ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 616, s. 2461 (13 Za. 1283/20 Mart 1867 Salı).

⁶¹ Bir yük yüz bin kuruştur: (Garo Kürkman, *Anadolu Ağrılık...*, s. 411)

⁶² BOA., *BEO.*, *A.MKT. MHM.*, nr. 371/16 (17 Ş. 1283/25 Aralık 1866)

eşya ve numuneler için gümrük vergisi alınmaması ve ürünlerin görevli memurlara teslim edilmesi için Ticaret Nezareti tarafından Rusumat Emanetine tezkire yazılmıştır⁶³.

Bu eşya ve numunelerin yazım ve hesap işleri için mektubî ticaret halifelerinden Hacı Rasim Efendi, muhasebe muavinliği için mektubî hariciyeden İzzet Bey, Mösyö Delune? ve Tüysüzyan Ohannes Efendi ile sergi işlerinin düzenlenmesi için Paris'te bulunan Mösyö Şevo? görevlendirilmiştir. Hacı Rasim Efendi'ye aylık 1.000 Frank maaş ve gidiş gelişi için de 1.000 frank harcırah, Mösyö Delune'ye 750 Frank maaş, 1.000 Frank harcırah, İzzet Bey ile Ohannes Efendi'ye 700'er frank maaş 1.000'er frank yol harçlığı ve Mösyö Şevo'ya 600 Frank maaş tahsis edilmesi için Ticaret Nezareti tarafından yazılan tahrirat üzerine Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonucunda maaş ve harcırahların ödenmesine karar verilmiştir.

Osmanlı Devleti, sergi öncesinde Maksut Efendi, Naim Efendi, Yervant Efendi ve Muhsin Efendi'den oluşan teknik ekibi Paris'e göndermiş⁶⁴ ve sergi sonuna kadar Paris'te kalması kararlaştırılmıştır⁶⁵. Bu teknik ekip Osmanlı için ayrılan pavyonu düzenlemiş ve burayı Osmanlı mimari tarzı üzerine inşa etmiştir⁶⁶. Sergi eşyalarının Mesajeri Şirketi gemilerinden birine yüklenerek gönderilmesi düşünülmüş ve bu vapura ödenecek 100.000 kuruşluk ücretin yarısının hemen diğer yarısının da bir hafta sonra ödenmesi kararlaştırılmıştır⁶⁷. Vapura, gönderilecek eşyaların tamamı sığmamış olduğundan bir kısmı yüklenerek iki memurla birlikte yola çıkartılmıştır. Kalan eşya da diğer iki memurla birlikte gönderilmiştir⁶⁸. Sergi eşyalarının, mahalline konularak düzenlenmesinden sonra ortaya çıkacak masrafların bir deftere yazılarak gönderilmesi şartıyla ödeme yapılacağı bildirilmiştir. Eşyaların düzenlenmesi için istihdam edilen Komisyonca Kostaki Efendi'ye selase, hesabat odası katiplerinden Mehmet Esat Efendi'ye de rabia derecelerinin verilmesi kararlaştırılmıştır⁶⁹. Ayrıca Osmanlı Devleti tarafından Selahaddin Beyefendi sergiye komiser olarak tayin edilmiş⁷⁰ ve 2 Nisan 1867 tarihinde Paris'e gitmek üzere İstanbul'dan hareket etmiştir⁷¹.

⁶³ BOA., BEO., A.MKT. MHM. nr. 350/48 (23 L. 1282/11 Mart 1866).

⁶⁴ *Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle...*, s. 45.

⁶⁵ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 595, s. 2379 (14 L. 1283/19 Şubat 1867 Salı).

⁶⁶ *Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle...*, s. 45.

⁶⁷ BOA., BEO., A.MKT. MHM., nr. 374/34 (9 L. 1283/14 Şubat 1867); BOA., BEO., A.MKT. MHM. Nr. 374/36 (9 L. 1283/14 Şubat 1867).

⁶⁸ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 595, s.2379 (14 L. 1283/19 Şubat 1867Salı).

⁶⁹ BOA., BEO., A.MKT. MHM., nr. 374/34 (9 L. 1283/14 Şubat 1867);BOA., BEO., A.MKT. MHM., nr. 374/36 (9 L. 1283/14 Şubat 1867).

⁷⁰ BOA., BEO., A.MKT. MHM., nr. 346/41 (18 B. 1282/7 Aralık 1865); Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XI, (Haz. Münir Aktepe), Ankara 1989, s. 24.

⁷¹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 625, s. 2497(26 Za. 1283/2 Nisan 1867).

Osmanlı Devleti'nden sergiyi gezmeye gidecekler için Fransa Sefareti tarafından bir rehber hazırlanarak 300 adet basılmıştır. Bu rehberde sergiye nasıl gidileceği, Paris'te nerelerde kalılabileceği, nerelerde neler yenilebileceği, gezilecek tarihi ve güzel mekânların yerlerinin tarifi ve bunlar yapılırken nasıl hareket edilip nasıl davranılacağı ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca sergiye ziyaretçi çekmek için vapur ve tren şirketleri arasında anlaşmalar yapılmıştır. İstanbul'dan Paris'e kadar birinci sınıf bir biletle 441 franka gidilebilecektir⁷². İstanbul'dan sergiyi görmek için o kadar çok kişi gitmiştir ki Fransız vapurunda yer bulunmadığından yolcular istif halinde seyahat etmek zorunda kalmıştır. Sonraki vapurlarda da yer olmadığından 3 hafta sonra hareket edecek vapurdan bile bilet alanlar olmuştur⁷³.

Sultan Abdülaziz 21 Haziran 1867 tarihinde İstanbul rıhtımından Sultaniye Gemisi ile ayrılmıştı⁷⁴. Seyahat sırasında Mösyö Bure'yi taşıyan Forbin korveti ile Fransız deniz kuvvetlerine ait 3 ve İngiltere donanmasından 2 gemi Sultana eşlik etmişti⁷⁵. Sultan Abdülaziz ve beraberindekiler Haziran ayının sonunda Toulon Limanına ulaşmış, buradan Lyon'a sonrasında da Paris'e geçmişti. Burada Sultan Abdülaziz'i bizzat III. Napoléon karşılamış ve birlikte Elysée Sarayına gitmişlerdi⁷⁶. Sultan

⁷² *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 620, s. 2479-2480 (19 Za. 1283/26 Mart 1867)

⁷³ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 628, s.2509 (Gurre Z. 1283/6 Nisan 1867 Cumartesi).

⁷⁴ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 679, s. 2713 (19 S. 1284/22 Haziran 1867 Cumartesi); Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi...*, C. XI, s. 108; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1972, s. 217. Sultan Abdülaziz'in bu yolculuğu sırasında yanında 10 yaşındaki oğlu Yusuf İzzettin ve yeğenleri 27 yaşındaki Mehmet Murat ile 25 yaşındaki Abdülhamit, Hariciye Nazırı Fuat Paşa ve Ömer Faiz Efendi ve diğer üst düzey görevliler ile sivil memurlar bulunmaktaydı. Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul 1991, s. 32,38; Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara 2007, s. 53-55; *Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl Fuarlarında Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2008, s. 34,37.

⁷⁵ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 658, s.2629 (20 M. 1284/23 Mayıs 1867 Perşembe); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 659, s.2633 (22 M. 1284/25 Mayıs 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 679, s.2713 (19 S. 1284/22 Haziran 1867 Cumartesi); *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 680, s.2717 (21 S. 1284/24 Haziran 1867 Pazartesi). 22 Haziran Cumartesi akşamı saat 8 sıralarında Sultaniye vapuru Gelibolu'dan geçerken mülkiye ve askeriye memurları, mekteplerde bulunan hoca öğretmen ve öğrenciler fener tepesinde tef çalıp padişah için dua etmişlerdir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 682, s.2725, (23 S. 1284/26 Haziran 1867 Çarşamba).

⁷⁶ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 685, s. 2737 (28 S. 1284/1 Temmuz 1867); *Ruzname-i Ayine-i Vatan*, nr. 34, s. 1-2 (8 Ra 1284-10 Temmuz 1867); Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi Efendi...*, s. 109; Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik...*, s. 32; Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in...*, s. 37-39; Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: ...*, s. 70; *Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle...*, s. 34-37. Bazı gazeteler Sulatan Abdülaziz'i Fransız halkının coşkuyla karşıladığını caddeler ve mağazaların çoğuna Osmanlı Devleti

Abdülaziz Paris Sergisini gezmiş ve 1 Temmuz Pazartesi günü Endüstri Sarayında⁷⁷ düzenlenen ödül törenine katılmıştı⁷⁸. 460 bin metre kare alana kurulan bu serginin orta kısmındaki 20 bin koltuklu merasim salonunda yapılan⁷⁹ ödül töreninde, Osmanlı eşyalarının başkomiseri Selahaddin Bey'e Legion d'Honneur nişanının Officier (subay), Miralay Esad Bey'e de Chevalier (şövalye) rütbesi verilmişti⁸⁰. Sultan Abdülaziz sergiyi 10 Temmuz'da son kez gezmiş⁸¹ ve sergiden aldığı Servis Porselen ve kristallerini İstanbul'a göndermiştir⁸². 12 Temmuz 1867'de de Londra'ya gitmek üzere Paris'ten ayrılmış⁸³ Fransız halkına da maddi ihşanda bulunmuştur⁸⁴.

Champ de Mars'ta kurulan Paris Sergisi'ne 32 ülkeden 52.200 sergileycinin katıldığı sergiye Osmanlı Devleti 4.946 sergileyci ile Fransa

bayrağının asıldığını, hatta Paris'te kırmızı rengin moda olduğunu yazmıştır: (*İstanbul*, s. 2. (8 C. 1284/7 Ekim 1867).

⁷⁷ Sarayın süslemeleri 800 bin franka mal olmuştur: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 698, s.2791-2792 (16 Ra. 1284/18Temmuz1867 Perşembe).

⁷⁸ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 687, s. 2745, (1 Ra. 1284/3 Temmuz 1867); *Ruzname-i Ayine-i Vatan*, nr 26, s. 1(1 Ra. 1284/3Temmuz 1867).

⁷⁹ Serginin kurulduğu arazinin 687 bin metrekare olduğu ifade edilmektedir: (Cemal Kutay, *Sultan Abdülaziz'in...*, s. 39; Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: ...*, s. 74; *Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle...*, s. 39). Jonathan Meyer ise sergi arazisinin 460 bin metrekare olduğunu söylemektedir. (Jonathan Meyer, *Great...*, s. 171). Dönemin gazetesi *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'te 40 dönüm olduğu belirtilmektedir: *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 694, s. 2776 (11 Ra. 1284/13 Temmuz 1867). Binanın ise 320 bin metrekareye yapıldığı göz önüne alınırsa sergi arazisinin 460 bin metrekare olması ihtimal dahilindedir. 637 bin metrekarelik alanın ortasına 320 bin metrekarelik bir bina yapıldığı düşünülürse arazinin büyük bir kısmının boş kalacağı aşikardır.

⁸⁰ Ödül törenine Sultan Abdülaziz, III. Napoléon ve eşi ile birlikte katılmıştır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 687, s. 2745, (1 Ra. 1284/3 Temmuz 1867).

⁸¹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 693, s. 2769 (9 Ra. 1284/11 Temmuz 1867); *Ruzname-i Ayine-i Vatan*, nr. 37, s. 1 (11 Ra. 1284/ 13 Temmuz 1867).

⁸² *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 702, s. 2810(23 Ra. 1284/25Temmuz1867 Pazartesi); Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik...*, s. 32; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı...*, C. IV, s. 219.

⁸³ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 694, s. 2773 (11 Ra. 1284/13 Temmuz 1867); *Ruzname-i Ayine-i Vatan*, nr 38, s. 1 (12 Ra. 1284/14Temmuz 1867); Ahmet Lütfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lütfi...*, s. 110. İsmail Hami Danişmend eserinde Sultan Abdülaziz'in Paris'ten ayrılış tarihini 10 Temmuz olarak vermektedir: (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı...*, C. IV, s. 219).

⁸⁴ Sultan Abdülaziz bindiği filika tayfalarına 2 bin, liman memurlarına 8 bin, Toulon fakirlerine yardım amacı ile 20 bin frank (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 693, s. 2769 (9 Ra. 1284/11Temmuz1867 Perşembe) kaldığı Elysée sarayı hizmetçilerine 40 bin ve Paris'teki fakirlere dağıtılmak üzere Paris belediyesine 60 bin frank vermiştir: *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 699, s. 2793 (18 Ra. 1284/20Temmuz1867 Cumartesi).

ve İngiltere'den sonra üçüncü sırada yer almıştır⁸⁵. Osmanlı pavyonunu gezenler şaşkınlıklarını gizleyememiştir⁸⁶.

Paris'e gelen eşyaların bulunduğu sandıkların üzerinde sergi-i umumi 1867 ibaresi ve geldiği ülke yer almaktadır. Kırılacak eşya var ise sandığın üzerinde belirtilmiştir⁸⁷. Osmanlı Devlet'i tarafından gönderilen 327 sandık eşyanın çoğunluğunu Mısır tarafından gönderilenler oluşturmuştur⁸⁸. Her ülkenin eşyası için ayrı bir bölge inşa edilmiş⁸⁹, hatta aynı ülkenin eşyaları vilayetler olarak da ayrılmış ve karıştırılmaması için önlemler de alınmıştır. İstanbul eşyasının bulunduğu bölgenin kapısının üzerine padişahın tuğrası işaret olarak asılmıştır⁹⁰. 6,8 milyon kişi tarafından ziyaret edilen 1867 Paris Sergisi'nin geceleri açık olması ve katılan ülkeler için düzenlenen pavyonların, ülkelerin yerel özelliklerini taşıması açısından önem arz etmektedir.

Osmanlı Devleti bu sergiye altmış dört ayrı kategoride katılmıştır. Bu kategoriler tarım, sanayi, el sanatları ve güzel sanatlardan oluşmuştur. Sergide Osmanlı Devleti'nin en iyi ürünleri seccade⁹¹, halı, kilim ve diğer ev eşyaları olmuştur⁹². Özellikle İstanbul'da üretilen örtüler Champ de Mars'da inşa edilen köşkün sofalarına döşenmiştir⁹³. Bursa'da üretilen Keçe ve

⁸⁵ Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun...", C. XVI, S. 95, s. 36. Jonathan Meyer eserinde Paris Sergisine toplam 42.237 serginin katıldığını ifade etmektedir: (Jonathan Meyer, *Great...*, s. 170). Nihat Karaer, eserinde Osmanlı Devleti'nden sergiye 4.449 kişinin katıldığını söylemektedir: Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: ...*, s. 77.

⁸⁶ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 642, s.2567 (26 Z. 1283/1 Mayıs 1867 Salı).

⁸⁷ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 609, s. 2435 (4 Za. 1283/11Mart 1867)

⁸⁸ Mısır tarafından gönderilen eşyaların haricinde 97 sandık olduğu ifade edilmiştir. *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 609, s. 2435 (4 Za. 1283/11Mart 1867). Osmanlı Devleti tarafından gönderilen eşyaların 327 sandık olduğu belirtilmektedir. *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 616, s. 2461(13 Za. 1283/20 Mart 1867). Bu bilgiler göz önüne alındığında Mısır tarafından gönderilen eşyaların 230 sandık olduğu görülmektedir.

⁸⁹ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 609, s. 2435 (4 Za. 1283/11Mart 1867).

⁹⁰ BOA., *HR.TO.*, nr. 449/66 (2 S. 1284/ 5 Haziran 1867).

⁹¹ Yörük kabileleri tarafından keçi ve deve tüyünden yapılan siyah-beyaz kalemlî seccadelerden de sergiye gönderilmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 696, s. 2782-2783 (14 Ra. 1284/16Temmuz1867 Salı).

⁹² Teşhir edilen ev eşyalarının büyük kısmı; İzmir, Konya, Tuna, İstanbul, Bursa, Trabzon, Uşak'ta üretilmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 696, s. 2782-2783 (14 Ra. 1284/16Temmuz1867 Salı).

⁹³ İstanbul'da üretilen zemini menekşe renkli sırma şukufelerle kabartmalı eşyalardan bir takımı sergide teşhir edilmiştir. Yine İstanbul'da beyaz ya da kiraz renkli ipek yahut kırmızı çuka üzerine sim-altın oyalılar ile nakışlar yapılarak üretilen, kahve takımlarını ve yazlık köşklereki iskemlelerini örtüp süsleyen örtüler dikkat çekmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 696, s. 2782-2783 (14 Ra. 1284/16Temmuz1867 Salı).

kebeler de Paris'te sergilenmiştir⁹⁴. Elle yapılan dokumalar haricinde özellikle Uşak'taki fabrikada imal edilen dokumalar da sergiye gönderilmiştir. Sergide teşhir edilen halı, seccade, kilim, örtü gibi eşyaların tümünü Fransa imparator hanedanından Prens Matilde satın almıştır⁹⁵. Osmanlı Devleti sergilediği ürünlerden dereceler de elde etmiştir. Tarım ürünleri içerisinde Mısır pamuğundan aldığı birincilik en önemlisi olmuştur⁹⁶. Toplamda 100 kadar madalya ve mansiyon ödülü kazanmıştır⁹⁷.

Osmanlı Devleti, sergide kültürel ve sosyal yaşamını birkaç bina tipi ile ifade etmiştir. Sergide Osmanlı Devleti için ayrılan pavyonlardan birinde bir cami⁹⁸, bir Boğaziçi köşkü, bir de hamamın bulunduğu mekân sergilenmiş tam ortasında da bir çeşme yer almıştır⁹⁹. Ayrıca bu sergide Ticaret Nazırı Ethem Paşa'nın emri ile Bontcha tarafından büyük bir dikkatle yapılan Bursa camilerinin rölemleri ve Altıncı Daire-i Belediye Meclisi mühendisi Leval'in gerçekleştirdiği projesi, mimari çizimler için ayrılan bölümde sergilenmiştir¹⁰⁰. Paris Sergisi sanat eserlerinin özellikle de önemli resimlerin teşhir edildiği bir sergi olmuştur¹⁰¹. Sergide teşhir edilen Osmanlı Kasrı Sultan Abdülaziz'den İmparatora hatıra olmak üzere hediye edilmiştir¹⁰².

Sonuç: Uluslararası sergilere her devletin ve milletin eşyası geldiği gibi insanları da gelecektir. Ziyaretçilerin çoğunluğu zengin ve elit insanlardır.

⁹⁴ Bunlar genellikle Bursa'da üretilir zemine halı yerine sermeye ya da kışın soğuktan korunmak için kapılara kaplanırdı. Bu dokumalar üzerine nakış ve oya yapıldığı da görülmektedir. Sade kebelere Trabzon ve Konya'dan gelmiştir: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 696, s. 2782-2783 (14 Ra. 1284/16Temmuz1867 Salı).

⁹⁵ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 696, s. 2782-2783 (14 Ra. 1284/16Temmuz1867 salı).

⁹⁶ *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 718, s. 2869 (19 R. 1284/20 Ağustos 1867 Salı).

⁹⁷ Nihat Karaer, *Paris, Londra, Viyana: ...*, s. 81

⁹⁸ Cami olarak Bursa'da bulunan Yeşil Türbe küçültülmüş boyutlarda bütün ayrıntısı ile sergilenmiştir. Caminin sağında sebil solunda da namaz saatini gösteren bir saate yer verilmiştir. Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik...*, s. 33.

⁹⁹ Boğaziçi köşkünün vitraylarla bezeli salonunun ortasında bir havuz ve havuzun çevresinde bir sedir bulunmaktaydı. Bu yapının iç bezemeleri ve alçı vitrayları dikkat çekmekteydi. Köşkün tam karşısına da geleneksel türk hamamının bir minyatürü kurulmuştu. Gökhan Akçura, *Türkiye Sergicilik...*, s. 33. Bu mekanda yer alan binalardan cami dinsel alanı, Boğaziçi köşkü ev yaşamını, hamam sosyal ve kültürel töreleri, çeşme ise kamusal alanı temsil etmekteydi. Zeynep Çelik, *Şarkın Sergilenişi 19. Yüzyıl Fuarlarında İslam Mimarisi*, (Çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2005, s. 66.

¹⁰⁰ Semra Germaner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun...", C. XVI, S. 95, s. 36. Cami Bursa'daki Yeşil Cami'ye benzemektedir. Binası iki yüz arşın kadar olup son cemaat yeri ile bir tarafında sebil diğer tarafında ise muvakkithanesi vardır: (*Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 649, s.2596, (7 M. 1284/11 Mayıs 1867 Cumartesi).

¹⁰¹ Bu resimler ve ressamlar için detaylı bilgi için bkz. Kevork Pamukciyan, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul 2003, s. 214-218.

¹⁰² *Ruznamçe-i Ceride-i Havadis*, nr. 725, s.2869 (28 R. 1284/29Ağustos 1867 Perşembe).

Bu da serginin düzenlendiği bölge için büyük kaynak olacaktır. Sergiler, maddi getirinin yanı sıra şehrin mimarisine, ulaşımına ve iyi bir şekilde düzenlenmesine de katkıda bulunacaktır. İncelediğimiz 1867 Paris sergisi bu duruma çok iyi bir örnektir. Champ de Mars adeta medeniyet dairesinin dışında kalmış kışın bataklık, yazın ise verimsiz arazi halindeyken kısa zaman içinde bölgeye binalar yapılmış, o verimsiz araziler, orman ve bahçelerle donatılmıştır. Bir ülkede genel sergi açıldığında her taraftan tarım sanayi ürünleri ile çeşitli eski ve yeni eserler getirilip sergilenmesi gezip gören insanların ufkunu açtığı gibi bilgilerini genişletip çalışmalarını verimli hale getirecektir. Sanat ve meslek sahiplerinin sergilere katılarak kendi alanları ile ilgili eşyaları inceleyip nasıl yapıldığına dair bilgiler edinmesi ve döndüğünde bu bilgileri uygulaması kişiyi mesleğinde geliştirecektir. Sergiler mevcut sanayi ürünlerini geliştireceği gibi yeni icatlar da ortaya çıkaracaktır. Örneğin 1851 Londra Sergisi İngiliz meslek ve sanat kollarına büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca ziyaretçiler ülkelerine döndüklerinde gördüklerini anlatacaklar ve halk hiçbir zaman göremeyeceği eserler hakkında bilgi ve fikir sahibi olacaktır. Sanayisi gelişmiş ülkelerin sergilere ağır sanayi ürünleri ile geri kalmış ülkelerin ise daha çok tarım ürünleri ya da bunlardan elde edilen mamüller ile katıldığı görülmektedir.

Uluslararası sergilerin ülke ve milletler için büyük yararlarına rağmen zararlarının da olduğu görülmektedir. Sergilerde gelişmekte olan ülkelerde yapılan ve o bölgeye ait olan ürünler, sanayisini tamamlamış ülkeler tarafından görülür ve kısa zamanda makinelerde çok sayıda üretilerek bölgesinde daha ucuza satılmaya başlanırdı. Bu da bölgede üretimin bitmesine sebep olurdu. Osmanlı dokuma sanatı bu şekilde İngiltere ile rekabet edememiş ve bitme noktasına gelmiştir.

Bahsedilen konular 1867 Paris Sergisini kısaca özetlemektedir. Sergiyi gezmeye gelen yabancılar bilgi ve görgülerini arttırmışlar, sergide gördükleri güzellikleri ülkelerinde anlatmışlardır. Geniş katılım sayesinde ülkeler birbirlerinden etkilenmiştir.

KAYNAKÇA *

Arşiv Kaynakları (BOA)

Sadaret Mektubî Kalemi Nezaret ve Devâir Yazısmalarına Ait Belgeler (A.MKT.NZD).

Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Belgeleri (A.MKT.MHM).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO).

* Arşiv belgeleri ve gazetelerin numaraları metin içerisinde dipnotlarda verilmiştir.

Gazeteler

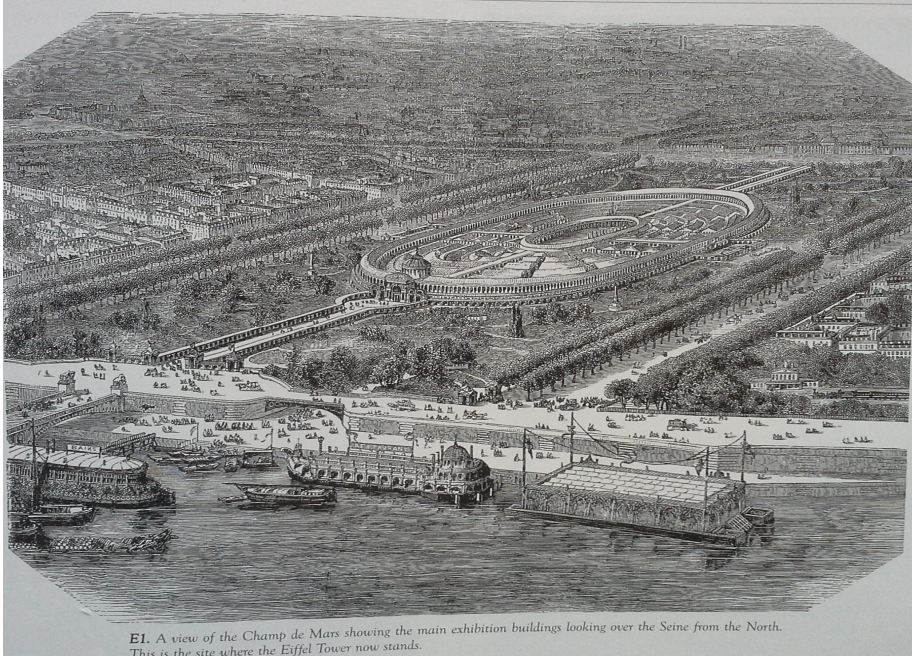
Ayine-i Vatan
İstanbul
Ruznamçe-i Ceride-i Havadis
Takvim-i Ticaret

Kaynak Eserler, Kitaplar ve Makaleler

- Ahmet Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmet Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XI, (haz. Münir Aktepe), Ankara 1989.
- Akçura, Gökhan, *Türkiye Sergicilik ve Fuarçılık Tarihi*, İstanbul 2009.
- Çelik, Zeynep, *Şarkın Sergilenişi 19. Yüzyıl Fuarlarında İslam Mimarisi*, (çev. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2005.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1972.
- Germaner, Semra, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Sergilere Katılımı ve Kültürel Sonuçları" *Tarih ve Toplum*, C. XVI, S. 95, İstanbul 1991.
- Karaer, Nihat, *Paris, Londra, Viyana: Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, Ankara 2007.
- Kutay, Cemal, *Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati*, İstanbul 1991.
- Osmanlı ve Avrupalı Yazarların Gözüyle 19. Yüzyıl Fuarlarında Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul 2008.
- Kürkman, Garo, *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri*, Antalya 2003.
- Martal, Abdullah, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme: 19. Yüzyıl*, İzmir 1999.
- Meyer, Jonathan, *Great Exhibitions (1851-1900)*, Suffolk 2006.
- Pamukciyan, Kevork, *Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul 2003.
- Reports On the Paris Universal Exhibition 1867*, (Executive Commissioner), London 1868.
- Tekdemir, Aziz, "Ticaret Nezareti 1839-1876", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul 2010, (Basılmamış Doktora Tezi),

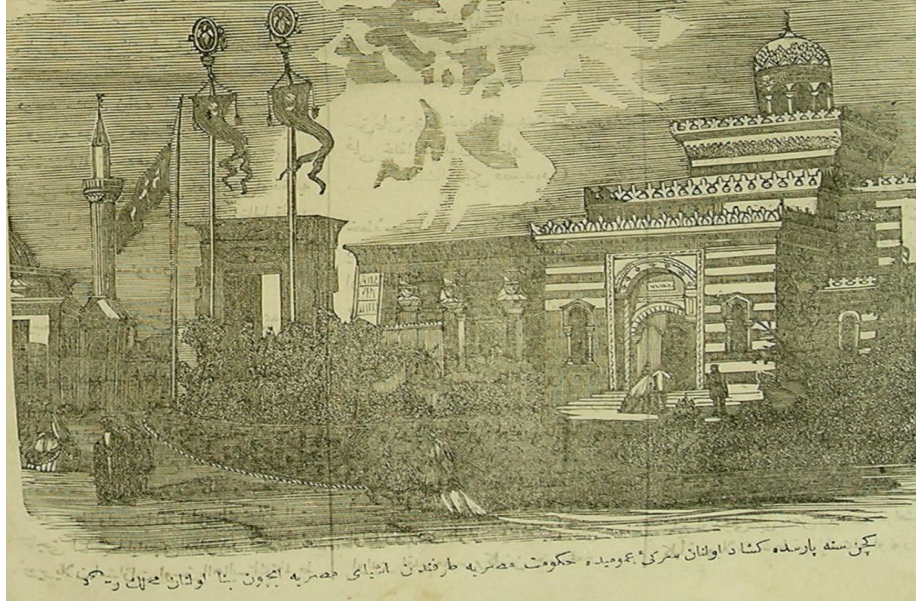

Sultan Abdulaziz'in Fransa İmparatoru III. Napolyon tarafından karşılanması.
İstanbul Gazetesi, nr. 1, s.1, 24 Eylül 1867.

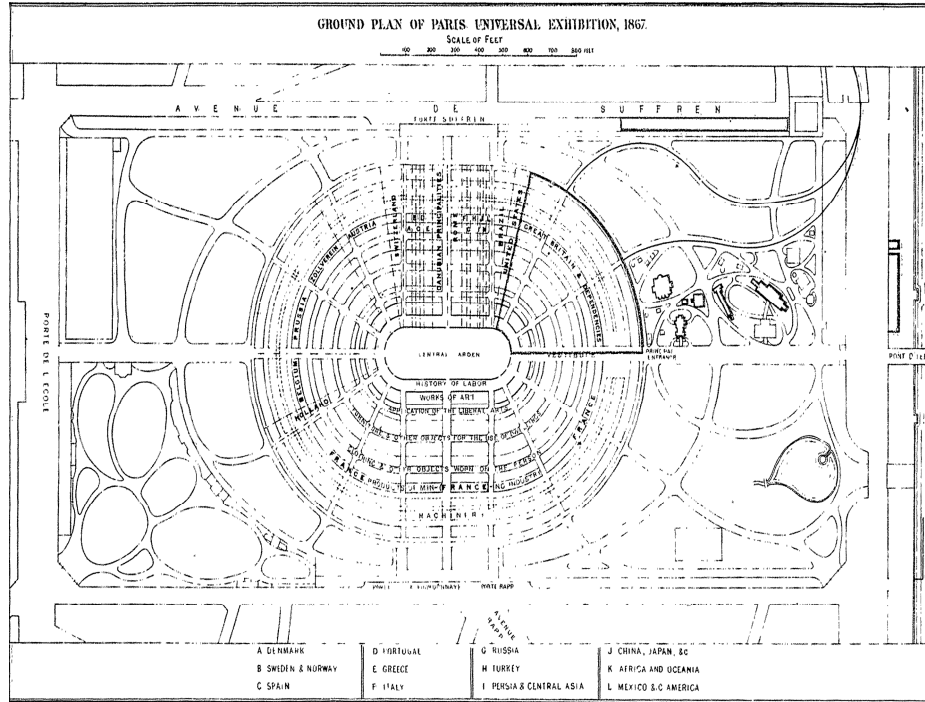

Champ de Mars'dan Genel Görünüm (Jonathan Meyer, *Great Exhibitions (1851-1900)*, 2006, s. 172.)

1867 PARIS SERGİSİ VE SULTAN ABDÜLAZİZ'İN SERGİYİ ZİYARETİ

Mısır'ın Sergi Alanı (*İstanbul Gazetesi*, nr. 6, s. 44 (6 Eylül 1868))

Sergi Binasının Genel Planı (Executive Commissioner, *Reports On the Paris Universal Exhibition 1867*, London 1868.

